

'Bosnië is veranderd, terwijl wij zelf stil zijn blijven staan'

Terugkeerreis veteranen vanuit een relationeel perspectief

Nicole Immler, Siri Driessen en Jeannette van Brenk*

Honderden Dutchbat-III veteranen mogen sinds dit voorjaar op terugkeerreis naar Bosnië-Herzegovina, het land waar ze gediend hebben tijdens de oorlog in 1995. Volgens Defensie een gebaar van erkenning, waardering en zorg voor deze groep. Maar wanneer zijn terugkeerreizen echt zinvol?

Het is begin oktober 2021. Wij, onderzoekers en begeleiders, staan met de groep veteranen op de parkeerplaats van een tankstation aan de buitenrand van Sarajevo. We zijn net aangekomen op de plek waar deze veteranen bijna drie decennia geleden een half jaar gewoond en gewerkt hebben. Daar op die parkeerplaats ruiken we die typische lucht van bruinkool en zien we de schade van de oorlog om ons heen. De veteranen laten de indrukken op zich inwerken. Er is een gevoel van alertheid, want we staan hier zonder enige dekking. Herhaaldelijk wordt er bezorgd naar de berg-

wanden gekeken. Even zijn ze weer daar, in die tijd. Maar het peinzen wordt bruut verstoord door een busje van een pakketdienst dat met grote vaart langs onze groep scheurt. Meteen staan we weer in het nu. 'Die pakketbezorger rijdt al net zo asociaal als bij ons', concludeert Danny, een van de veteranen.¹ Die opmerking schudt iets wakker: het leven is hier ook doorgegaan. Het Bosnië van nu is niet meer het Bosnië van toen.

Terugkeren naar het land van uitzending is een populair ritueel onder veteranen, dat al bestond in de vroege negentiende eeuw, toen veteranen teruggingen naar de slagvelden van Waterloo.² Ook Nederlandse veteranen gaan al langer op eigen initiatief terug naar voormalige missiegebieden, zoals Indonesië, Korea of Libanon. Zij hebben daarbij verschillende motieven om te gaan, van het verwerken van herinneringen tot het vieren van vakantie. Wel is nieuw dat Defensie de reizen naar Bosnië nu zelf organiseert. Begin 2021 besloot toenmalig minister van Defensie Ank Bijleveld een gebaar te maken van erkenning, waardering en zorg voor Bosnië-veteranen.³ Aanleiding was een onderzoek naar het welzijn van Dutchbat III-veteranen van het Nationaal Psychotrauma Centrum ARQ.⁴ Een aantal aanbevelingen uit hun rapport is door de minister overgenomen, waaronder een financiële compensatie voor Dutchbat III-veteranen (5.000 euro) en een symbolisch draaginsigne.⁵ Ook is er meer zorg en aandacht voor de

Na een rapport over het welzijn van Bosnië-veteranen heeft Defensie de terugkeerreizen op korte termijn gerealiseerd

veteraan en hun thuisfront (partners/kinderen), met als nieuwe mogelijkheid om op kosten van de overheid terug te reizen naar Srebrenica.

Er is veel animo bij Defensie om de aanbevelingen snel in de praktijk te brengen. De terugkeerreizen zijn dan ook op korte termijn gerealiseerd en vanaf dit voorjaar worden er verschillende reizen naar Bosnië gepland voor Dutchbat III-veteranen. Toch is het nog onduidelijk wat deze reis de veteranen en hun gezinnen biedt naast de psychologische zorg die al wordt gegeven. Want hoewel er veel aannames zijn over de positieve kracht van de terugkeerreis, is er tot nu toe weinig wetenschappelijk onderzoek naar gedaan.⁶ Sinds drie jaar loopt er een empirisch onderzoek naar de effecten van de terugkeerreizen – de interdisciplinaire pilotstudie *Back with a mission* – door het Leids Universitair Medisch Centrum en de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht.⁷ Wij organiseerden een voorbereidings- en evaluatietraject voor veteranen en partners, hielden focusgroepen en interviews, en gingen mee op twee reizen met Dutchbatters en UNPROFOR-veteranen.

Ons onderzoek heeft inzichten opgeleverd die van belang zijn om te delen, omdat zij haaks staan op bestaande praktijken en dynamieken binnen Defensie, die geworteld zijn in tradities, institutionele logica's en gebruikelijke beeldspraken. Hierdoor is verandering moeizaam. Het huidige debat is gebaat bij nieuwe perspectieven op de vorm en uitvoering van de terugkeerreis. Onze bevindingen zijn niet alleen relevant voor de reizen Defensie organiseert, maar ook voor het vergroten van de kennis over het fenomeen terugkeerreizen in het algemeen.

Een cirkel rondmaken?

Inderdaad, de terugkeerreis lijkt veteranen een veelbelovende mogelijkheid te bieden om hun oorlogsherinneringen te begrijpen, zeker voor diegenen die nog dagelijks met hun ervaringen bezig zijn. In de context van deze terugkeerreizen spreken militaire kringen vaak over 'de cirkel rondmaken'.⁸ Wanneer veteranen teruggaan naar de plaatsen uit hun verleden, worden

ze geconfronteerd met de ervaringen van toen. De geuren, geluiden en emoties komen weer naar boven. Deze *exposure*, een confrontatie via een herbeleving, lijkt een belangrijk doel te zijn van de reis. Vanuit de psychologie is dit te zien als het in gang brengen van een verandering. Het lijkt de voltooiing van een proces: 'een cirkel rondmaken'. Wetenschappelijk onderzoek over erkenning en herstel laat echter zien dat er meer nodig is dan een perspectief gericht op het individu: erkenning is ook 'het herstel van sociale relaties'.⁹ Herstel is dus niet alleen een persoonlijk proces, maar ook een maatschappelijk proces dat in samenhang met andere betrokkenen plaatsvindt, zoals het thuisfront, de mensen in Bosnië, en de Nederlandse samenleving.

'Ik heb eigenlijk alleen sporadisch wat verteld thuis over wat wij allemaal meegemaakt hebben. Waarom moet ik mijn vrouw en kinderen er mee opscheppen?' vraagt Jaap zich af. Teun vertelt dat hij na de missie meeging in de 'flow

* Nicole Immler onderzoekt als hoogleraar Historical Memory and Transformative Justice aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht in haar teamproject 'Dialogics of Justice' erkenningsvraagstukken. Siri Driessen promoveerde in 2020 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam met een onderzoek naar onder meer terugkeerreizen naar Bosnië. Jeannette van Brenk is humanistisch geestelijk verzorger bij Defensie. Allen zijn betrokken bij het project *Back with a Mission*, waarin terugkerende veteranen worden begeleid en ervaringen van hen en hun families worden onderzocht.

1 Alle namen in dit artikel zijn gefingeerd.

2 A.V. Seaton, 'War and thanatourism. Waterloo 1815-1914', *Annals of Tourism Research* 29 (1999) (1) 135.

3 Zie: <https://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2021/02/10/defensie-neemt-aanbevelingen-dutchbat-commissie-over>

4 M. Olff e.a., *Focus op Dutchbat 3. Onderzoek naar het welzijn van Dutchbat-III veteranen en de behoefte aan zorg, erkenning en waardering* (ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum, 2020).

5 H. Borstlap, *Aanbevelingen bij het onderzoeksrapport 'Focus op Dutchbat-III'*, (2020). Zie: <https://www.defensie.nl/downloads/publicaties/2020/12/14/aanbevelingen-onafhankelijke-begeleidingscommissiedutchbat-ii>

6 Een uitzondering is het recente onderzoek van Hobbs naar terugkerende Vietnamveteranen. Zie: Mia Martin Hobbs, *Return to Vietnam. An oral history of American and Australian veteran's journeys* (Cambridge University Press, 2021).

7 'Back with a Mission' werd geleid door Eric Vermetten en is gefinancierd door het LZV (Landelijk Zorgsysteem Veteranen), nu onderdeel van het Nederlands Veteraneninstituut.

8 Deze beeldspraak komt ook terug in de introductiefilm die het NLVi maakte over de komende terugkeerreizen naar Bosnië. Zie: <https://www.nlveteraneninstituut.nl/dutchbat-iii/terugkeerreizen-dutchbat-iii/>.

9 Nicole Immler, 'Erkenning: Het herstel van sociale relaties', *Impact Magazine* 4 (ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum, 2020) 5-7.

Perspectieven uit de memory studies, ritual studies en humanistische geestelijke zorg kunnen het klassieke veteranenbeleid aanvullen

FOTO ANP/HOLLANDSE HOOGTE, PETER HILZ

van zijn gezin', zonder ruimte te maken voor zijn eigen verhaal. Beiden zoeken nu nog steeds naar de betekenis van hun oorlogservaringen. Maar ook het thuisfront heeft te maken met de nasleep van een missie. Vaak zijn zij geconfronteerd met (mantel)zorg voor de veteraan, soms wel levenslang. Het verandert ook hun leven, een vaak over het hoofd gezien feit. 'Ons heeft nooit iemand wat gevraagd. Ik ben er echt boos over, nog steeds', vertelt de vrouw van een Bosniëveteraan. Haar gevoel lijkt terecht: de veteraan staat centraal in de zorg en aandacht tijdens en na missies; het thuisfront wordt alleen in de marge meegenomen. Dit doet echter geen recht aan de samenhang van ervaringen in familieverband.¹⁰

Daarnaast zijn ook de ervaringen van de Bosniërs verstrengeld met die van de Dutchbatters.¹¹ Want wat maakt de komst van Dutchbat los bij betrokkenen in Bosnië? Of zoals een van hen het verwoordde: 'Op welke manier kunnen de Bosniërs in het kleine stadje Srebrenica baat hebben bij de komst van 800

Dutchbatters?' Willen zij wel herinnerd worden aan de tijd van verlies en verdriet? Hoe verhouden de herinneringen, verhalen en angsten van de Dutchbatters zich tot de Bosniërs die jarenlang in oorlog en onderdrukking geleefd hebben?

Anders dan klassiek veteranenbeleid kijken wij daarom in ons onderzoek breder dan het individu, door zowel het thuisfront als het Bosnische perspectief erbij te betrekken. Deze studie breidt daarmee perspectieven van psychiatrie en psychologie – dominant in het militaire veld – uit met perspectieven uit de *memory studies*, *ritual studies*, en humanistische geestelijke zorg, om meer ruimte te geven aan vragen rondom (collectieve) betekenisgeving.

Loskomen van de militaire identiteit?

In oktober 2021 reisden wij vijf dagen door Bosnië. Samen met zes UNPROFOR-veteranen gingen we op zoek naar sporen van herinneringen; mooie herinneringen aan de natuur en kameraadschap, maar ook moeilijke herinneringen met gevoelens van onmacht, spijt en schaamte. Ons onderzoek richtte zich niet alleen op de terugkeer naar Bosnië zelf, maar het geheel als een begeleid proces: de verwachtingen

10 Jeannette van Brenk, 'Ik heb er niet voor gekozen'. Een narratief onderzoek naar het betekenis geven aan uitzendingen door partners van veteranen', (Masterscriptie, Universiteit voor Humanistiek, Utrecht, 2021).

11 Zie ook: Nicole Immler en Siri Driessen, 'Geef erkenning aan Dutchbatters én hun omgeving', *Trouw*, 8 maart 2021.

en bedenkingen voorafgaand aan de reis werden besproken, de ervaringen geobserveerd tijdens de reis en geëvalueerd na afloop. Doel is namelijk ook om, gebaseerd op deze nieuwe kennis, *best practices* te kunnen ontwikkelen.

Een terugkeerreis lijkt op het eerste gezicht op een toeristische reis, zogeheten 'betekenisvol toerisme', waar de bezoeker het gesprek actief met land en mensen aan wil gaan.¹² Vaker wordt de terugkeerreis gezien als ritueel, in de traditie van seculiere pelgrimages: het idee dat de reis op zich een ritueel is met een duidelijk einddoel, zoals catharsis, boetedoening of vergeving.¹³ Deze associaties zijn voor de hand liggend, maar kunnen – zoals ervaringen van ons en anderen laten zien – ook in de weg zitten. De blik is naar binnen gekeerd en focust zich op een eigen verwerkingsproces. De pelgrimage maakt van een terugkeerreis een heilige missie, met een duidelijk einddoel: inderdaad, 'de cirkel rondmaken'. Deze analogie gaat voorbij aan het feit dat de reis na thuiskomt nog helemaal niet af is: in veel gevallen wordt juist dan pas een verwerkingsproces in gang gezet.

Wordt de terugkeerreis meer benaderd vanuit het idee van een *rite de passage* – zoals emeritus-hoogleraar Ronald Grimes in zijn invloedrijke boek *The Craft of Ritual Studies* uitlegt – dan zou de reis meer een interventie zijn, gericht op het doormaken van een transformatie: '[Overgangsrituelen] verbinden mensen en vernieuwen ons vermogen om het gewone te omarmen'.¹⁴ Ofwel, rituelen kunnen ons helpen om belangrijke levensgebeurtenissen te erkennen en tegelijk te ondersteunen in het geven van betekenis hieraan. Het kan daarmee ruimte maken voor een overgang, zoals van de 'militair van toen' naar de 'burger van nu'. Het verminderen van de nadruk op het militair-zijn zou dan een belangrijk onderdeel van het proces zijn, waarmee geprobeerd wordt een ervaring in te halen, namelijk de terugkeer van de militair in de burgermaatschappij na een missie, die eigenlijk al veel eerder zou moeten hebben plaatsgevonden, maar waar, zoals antropoloog Tine Molendijk zegt, weinig rituelen voor zijn.¹⁵ Het zien van de veteraan als familielid, vriend(in) of collega zou dan meer aandacht krijgen dan het

perspectief op de veteraan als patiënt. Bart Hetebrij, lang werkzaam als humanistisch geestelijk begeleider bij Defensie en begeleider van vele terugkeerreizen, schreef heel treffend: 'Rituelen die helen gaan niet over het oplossen van problemen, maar om het creëren van een kader waarin de ervaring een plek krijgt'.¹⁶ Dit kader kan die ontmoeting zijn, een 'simpel' gesprek tussen burgers dat verbroken relaties kan herstellen.

Oude en nieuwe rituelen

Op terugkeereis gaan veteranen niet zomaar. Sommige veteranen durfden de reis eerst bijna niet aan: 'Ik vind het nog wel erg eng om terug te gaan'. Ze zijn bang: zijn wij wel welkom? Hoe zouden zij naar ons kijken? Wie zit op ons verhaal te wachten? Kunnen wij onze herinneringen aan? Als we op het vliegveld van Sarajevo zijn aangekomen, is deze spanning weer heel merkbaar. Gespannen gezichten scannen de omgeving, op zoek naar vertrouwde uitzichten, maar er blijken weinig herkenningpunten meer te zijn. Even is er de teleurstelling te voelen, maar al snel gaan we op pad met onze busjes. Na enige tijd rijden we op de route die de veteranen vaak gereden hebben, als onderdeel van hun werk toen. De weg van Sarajevo naar Tuzla die de bijnaam Bomb Alley kreeg. Tientallen keren reden zij als VN-konvooi heen en weer om andere eenheden te bevoorraden. Heuvels met bos rechts en links. Vaak zijn ze beschoten. Een veteraan wijst de verschillende posities van die tijd aan. We parkeren en drinken koffie, maar

- 12 E. Cohen, 'Educational dark tourism at an In Populo site: The Holocaust Museum in Jerusalem', *Annals of Tourism Research* 38 (2011) (1) 193-209.
- 13 Zie bijvoorbeeld: K. Murakami, 'Pilgrimage for Anglo-Japanese reconciliation: Reinterpreting the past by British Second World War veterans', in: J. Eade en M. Katić (red.), *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism: Commemorating the Dead* (Londen, Routledge, 2018) 35-50; G. Baines, 'Journeys of redemption and reconciliation: The return of South African defence force veterans to Angola', *Journal of Veterans Studies* 6 (2020) (1) 1-10; T. Walter, 'War grave pilgrimage', in: I. Reader en T. Walter (red.), *Pilgrimage in Popular Culture* (Londen, Macmillan, 1993) 62-91.
- 14 R. Grimes, *The Craft of Ritual Studies* (Oxford, Oxford University Press, 2014).
- 15 Tine Molendijk, 'Oude en nieuwe rituelen voor moral injury', *Religie & Samenleving* 12 (2017) (2/3) 221-229.
- 16 Bart Hetebrij, 'De terugkeerreis als ritueel. De rol van rituelen binnen humanistische geestelijke verzorging', *Waardenwerk* 2021 (september) 118-125.

Door ervaringen tijdens hun uitzending kunnen veteranen later te maken krijgen met herinneringen met gevoelens van onmacht, spijt en schaamte

het kost de veteranen moeite om lang stil te blijven staan. Het is de confrontatie met de situatie van toen, maar dan in het Bosnië van 2021. We gaan verder op onze rit en er gebeurt iets bijzonders tijdens het rijden: 'Er valt iets van mijn schouders'. Danny aan het stuur is verbijsterd en opgelucht. Hij kan gewoon doorrijden over de weg die hem al decennia angst inboezemt, zelfs met vrolijke muziek aan. 's Avonds kan hij zijn gevoel al goed onder woorden brengen: 'Bosnië is veranderd, terwijl wij zelf stil zijn blijven staan'. Dit inzicht – zo lijkt het – voelt voor hem zowel verrassend als bevrijdend. Het terug zijn geeft hem ruimte om op een nieuwe wijze te kijken naar zijn ervaringen.

Het moment blijkt bijzonder te zijn: hij kijkt met een nieuwe blik naar het Bosnië van nu. Het is een uitzondering. Veel vaker lijken oude beelden van de 'militair van toen' de veteraan gevangen te houden. Als we bij een voormalige VN-post staan wordt dit even heel expliciet. Opvallend gedrag en contact met de Bosniërs ter plaatse wordt zoveel mogelijk vermeden. Geen babbeltje om kennis te maken, geen camera pakken om de plek vast te leggen – wie weet

zouden we daarmee iemands irritatie opwekken. Veilig zijn en groepsdenken leeft nog steeds sterk bij de veteranen. Het blijkt een (onbewuste) rode draad te zijn tijdens onze reis. Er is 'iets' nodig om beweging te brengen in dat denken.

Met onze busjes komen we aan op de plek waar Bertus tijdens zijn missie een kind beschermd heeft tegen een morteraanval, door met haar te schuilen in zijn militaire voertuig. Hij toont ons de foto van Jasmina. Gekoesterde herinneringen, bevroren in beeld. Tegelijkertijd onwetend over wat haar en haar familie is overkomen. Een voorbijganger passeert onze groep, en Bertus laat spontaan de foto van Jasmina aan haar zien. Zij herkent het meisje meteen, en wijst ons de weg op onze kaart. We reizen verder, naar deze familie, en een emotionele ontmoeting volgt. Het geeft hem rust, nu hij weet wat er met het meisje en haar familie is gebeurd. Dat een willekeurig iemand op straat aanspreken tot iets leidt – daarin ligt het geheim van de terugkeerreis en de betekenis die wordt gecreëerd in een dergelijke ontmoeting. Zelf het initiatief nemen om het verleden actief op te zoeken maakt al een verschil. Door om zich heen te kijken en contact te leggen nemen veteranen de verant-

woordelijkheid om zijn of haar verhaal verder te brengen.¹⁷

Jasmina's zijn er vele: zij dragen een andere naam en wonen op andere plekken. Zij zijn de metafoor voor de menselijkheid in oorlogstijd. Door hen op te zoeken verandert de veteraan in burger. In deze ontmoetingen kunnen andere identiteiten dan alleen die van 'veteraan zijn' zich ontvouwen door het contact opnieuw te leggen, soms alleen om er te zijn, soms om te vertellen over hun leven als (groot)ouder of echtgenoot, over het leven na de oorlog. De gesprekken vallen vaak stil – de werelden verschillen te veel – maar weten dat de ander nog leeft lijkt soms al goed genoeg. Ook als het niet lukt om een bekende van vroeger te vinden, kan een ritueel een nieuwe manier van kijken naar ervaringen faciliteren. Zo luisterden wij als groep gezamenlijk verschillende keren naar een persoonlijk verhaal en creëerden we een moment om de herinneringen een plaats te geven. Een keer wordt een kettinkje waar intense herinneringen aan zijn gehecht symbolisch achtergelaten bij een militaire kazerne die de veteranen in de oorlog wel eens bezochten. Een andere keer wordt een overleden collega herdacht in het midden van een bos – met kaarsjes, een herdenkingsbordje en een gedicht – iets dat toen niet mogelijk was.

Ook de relatie met het thuisfront krijgt aandacht. In de voorbereiding vertellen de partners over hun ervaring met de missie en de periode die volgt. Zij hebben hun verhaal nog niet vaak verteld. Tiny, de vrouw van veteraan Joost, vertelt over haar verdriet en boosheid rondom de missie. Over het gebrek aan communicatiemogelijkheden met haar man, over de slechte omstandigheden waarin haar Joost werkte. Over het er 'alleen voorstaan' in het gezin; de zorgtaken en verantwoordelijkheid voor de kinderen. Ze heeft het niet aan Joost verteld, omdat ze hem niet wilde belasten. Ook Joost heeft niets verteld over de impact van zijn heftige ervaringen in Bosnië, terwijl het hem nog regelmatig bezighoudt. De voorbereidende bijeenkomst helpt hun om dit denken te doorbreken, waardoor ze elkaars verhaal leren kennen. Door het thuisfront op deze manier

actief te betrekken bij onze reis hoopten wij hun rol te erkennen, als individu en als partner.

De terugkeerreis als ontmoeting: van monoloog naar dialoog

Terugkeerreizen naar persoonlijke herinneringsplekken kunnen helpen om de eigen ervaringen in een bredere context te plaatsen. Dit gebeurde toen wij in het dorpje Ahmici stonden, een van de tientallen dorpen waar Bosniakken zijn uitgemord. Oud-commandant Michiel vertelt hoe het dorpje binnen een dag etnisch was 'gezuiverd', de huizen werden verbrand, de mensen vermoord. Hij laat een foto zien van de omvergeworpen minaret die nu weer is opgericht. Er is een monument met vele namen. Hier worden zij, omgekomen door ethische zuiveringen, herdacht. Opvallend veel mensen met dezelfde achternaam. De sfeer is somber, Michiel is zichtbaar aangedaan: hij herinnert zich maar al te goed dat hij dertig jaar geleden niets heeft kunnen doen, vernederd door de Kroatische milities. Het bezoeken van een plek als Ahmici roept de vraag op of je het wel over jezelf mag hebben tegen de achtergrond van genocide: is er nog ruimte voor je eigen leed wanneer je op een plek staat met zo'n gruwelijke geschiedenis?

Toch wordt in ontmoetingen met de Bosniërs juist ook het gedeelde leed zichtbaar. Niet alleen de Nederlandse veteranen hebben het gevoel dat zij de burgers niet konden beschermen; ook Bosnische moeders en vaders hebben het gevoel dat zij hun kinderen niet konden beschermen en dat hun eigen militairen niks hebben gedaan. Het ondergraaft het vertrouwen in de medemens. Maar om dit gedeelde leed te zien, moet je wel met elkaar in gesprek. Het is de schaamte van iedereen, vertelt een lokale zakenman, die in de oorlog nog een klein kind was, maar ons duidelijk maakt waarom niemand het over de oorlog wil hebben. Hij vertelt hoe mensen lichamelijk reageren op het moment dat de term oorlog wordt genoemd: 'zij zakken in elkaar'. De herinnering is onverdraaglijk.

17 Siri Driessen, 'Making sense of war memories. An analysis of Dutch veteran return trips to former Yugoslavia,' *Ethos* 49 (2021) (2) 152-170.

FOTO ANPHOLANDSE HOOGTE, PETER HILZ

Terugkeerreizen naar persoonlijke herinneringsplekken kunnen veteranen helpen om de eigen ervaringen in een bredere context te plaatsen

Aan de kant van de veteranen is het net andersom: de stap van het verleden naar het heden is voor hen de grootste uitdaging. Gesprekken aangaan, contact maken, buiten het eigen verhaal en de eigen herinnering treden. Veteranen laten tijdens de reis vooral hun militaire identiteit zien en tonen persoonlijke gevoelens en andere sociale rollen (zoals die van echtgenoot of ouder) nauwelijks. Dat het 'dichterbij brengen' van het heden nodig is, zien we in de oude denkpatronen, het jargon en soms wat zwart-witte beeldvorming van toen, die nog steeds leven in de groep. 'De ander' wordt op afstand geplaatst. Deze defensieve houding zou door sociale interacties, die nieuwe situaties, gesprekken en vragen creëren, doorbroken kunnen worden.

Eerder onderzoek liet al zien dat een terugkeerreis een stapsgewijs proces zou moeten zijn.¹⁸ De eerste stap brengt de veteraan terug naar het oude gebied en het oude (militaire) zelf van toen. De tweede stap is naar de ander toe, de Bosniërs, het thuisfront. Nieuwsgierig zijn naar de belevingswereld van de ander, vragen hebben voor de ander, je verplaatsen in de ander; dat zal de grootste uitdaging zijn voor toekomstige terugkeerreizen. Voor een dergelijke *encounter* is ruimte (vertraging) nodig en die is er vaak niet als de reis te gehaast en te vol gepland is. Er is

leegte nodig – tijd om alleen rond te wandelen, ergens te blijven hangen of iets te gaan drinken – tijd waarin er iets zou kunnen gebeuren.

Maar ook al is er tijd, dan nog is er niet altijd de innerlijke ruimte om contact te maken; wantrouwen en voorbehouden maken de eerste stap vaak niet makkelijk. Idealiter stapt de veteraan buiten zijn of haar eigen groep. Een praatje met de winkelier, het gesprek in een buurtcafé, iets kopen bij de bakker kan een fijn gevoel van normaliteit creëren. Onze ervaringen tijdens de reis lieten zien dat er, op het moment waarop gedurfd wordt deze stap te maken, al een gevoel van opluchting is. Door deze houding wordt de terugkeerreis meer een dialoog dan de voor de hand liggende monoloog.

Het theater als inspiratiebron

Het theater laat zien hoe het kan. De productie 'Gevaarlijke namen' uit 2021 over 25 jaar Srebrenica van theatermaker Boy Jonkergouw brengt een dialoog tussen genocide-overlevende Alma Mustafić en Bosniëveteraan Raymond Braat op het podium, bedoeld als interventie in een vastgelopen debat. Beiden vertellen hun verhaal, niet elkaar relaterend, maar om de waarheid boven de tafel te krijgen. Hier gaat het Mustafić om: 'Vertel nu eens wat je hebt gezien, gedaan en ervaren.' Als Braat toegeeft dat hij heeft gezien hoe mannen worden vermoord, dat zij wisten dat dit gebeurde, dat zij wisten wat het scheiden van mannen en vrouwen zou kunnen betekenen, is Alma opgelucht: 'Dat doet mij zo goed dat je dat zegt.' Het is Raymonds betrokkenheid die weerklink creëert.

Dat lijkt ook de sleutel in de documentaire 'Darkness there and nothing more' uit 2021 van kunstenaar Tea Tupajić, getoond op het International Documentary Filmfestival Amsterdam in december. Het is een film over haarzelf, een overlevende van het beleg van Sarajevo, en de twee Dutchbat-veteranen Harm en Frank, die zij uitnodigt een nacht lang met haar in een donkere theaterruimte door te brengen. De film en het theaterstuk laten zien

¹⁸ S.R. Driessen, 'Making sense of war memories. An analysis of Dutch veteran return trips to former Yugoslavia,' *Ethos* 49 (2021) (2) 152-170.

De productie 'Gevaarlijke namen' uit 2021 over 25 jaar Srebrenica van theatermaker Boy Jonkergouw was bedoeld als interventie in een vastgelopen debat

FOTO ANP, ARIE KIEVIT

dat met elkaar zijn al heel wat is. De twee producties gaan in tegen het algemene idee dat er om te luisteren een veilige ruimte nodig is. Volgens Tupajić is het tegendeel waar: soms moet iemand een *risky space* opzoeken, want dan pas luister je, wanneer je ook jezelf blootgeeft. Niet in wat je zegt, maar gewoon door er te zijn. Dat is eigenlijk ook precies wat wij tijdens de reis hebben ervaren. Soms gaat het helemaal niet om wat er gezegd wordt, maar om dát er met elkaar gesproken wordt.

Erkenning als maatschappelijk proces

Een missie ondergaan de veteranen collectief, maar de verwerking doen ze vaak alleen. De terugkeerreis laat zien dat verwerking ook een collectief proces kan zijn. Collectief niet in de zin van militair of Defensie, maar van een proces met diegenen die toen tegenover of naast je stonden. Verwerking is een sociaal proces waar individuen anderen én de maatschappij bij nodig hebben. Erkenning wordt vaak medisch, psychologisch of economisch geduid, maar juist het sociale aspect is cruciaal. En dan geldt het spreekwoord: 'om te genezen heb je een heel dorp nodig'.

Ook al ligt er aan alle kanten de wens om het eindelijk af te sluiten, de oorlog in Bosnië is en blijft een onderdeel van wie wij zijn, zowel wat betreft de Nederlandse als de Bosnische samenleving. Dat besef kan een nieuw begin zijn. Erkenning is een breder maatschappelijk proces dat zo gezien en gefaciliteerd zou moeten worden.

De terugkeerreis – als overgangsritueel – zou als doel moeten hebben om sociale relaties te herstellen, zowel in Bosnië als thuis. Daar zijn bepaalde condities voor nodig die op dit moment niet expliciet genoeg onderdeel zijn van het gesprek: er is te veel focus op de militair en het snel uitvoeren van de opdracht van het ministerie van Defensie, en te weinig aandacht voor het relationele perspectief en voor momenten van bezinning. Het is dan ook de vraag of de suggestieve belofte dat een terugkeerreis 'de problemen van de veteraan oplost' wel gemaakt kan worden. De terugkeerreizen zijn in beeld gekomen als een manier om juist uit het naar binnen gerichte perspectief te stappen dat Defensie (maar ook de Nederlandse politiek en maatschappij) heel eigen is; om je juist meer te verbinden met de ander; door het besef dat voor de 'heling van jezelf' je de ander nodig hebt en andersom. ■